

Régi és új telepítések Magyarországon

ELŐADTA KERÉK MIHÁLY

A mai Magyarország népességi és birtokmegoszlási viszonyainak eredete a török hódoltság tragikus emlékével másfél évszázadának idejéig és a felszabadítást követő telepítésekig nyúlik vissza. Csonkamagyarország majdnem egész területe a török hódoltság alá tartozott és azokban a soha nem szünetelő harcokban szinte teljesen elpusztult. Már a Buda elfoglalását eredményező hadjárat letarolta a Duna két partján elterülő országrészeket, keleten a Tiszáig és nyugaton majdnem a Balaton vonaláig. A szinte évtizedenkint megismétlődő nagy török hadjáratok pedig a Tiszántúlt egészen Debrecenig és Erdély határáig, a Dunántúlt pedig Győrig és Magyaróvárig pusztították el. Különösen a török reguláris csapatokat kísérő tatár hordák, valamint az önálló tatár betörések jártak elől a magyar lakosság kiirtásában és a lakott helyek megsemmisítésében, nem kiméivé gyakran azokat a nagyobb településeket sem, amelyek közvetlenül a török császár fennhatósága alatt különleges szolgálataikért kiváltságokat élveztek. A még megmaradt és földönfutóvá lett magyarság egyrésze a nagyobb, védettebb városokba menekült, a másik része pedig elvadult, portyázó, fegyveres szabad csapatokban kóborolta végig az országot és segített a töröknek, tatárnak elpusztítani azt, ami még megmaradt. A népes és virágzó falvak százai tűntek el azokban a szomorú emlékezetű időkben a föld színéről, helyük lakatlan, begyepesedett, elszikesedett és elmocsárosodott pusztasággá, a dúvadak és vizimadarak tanyájává vált, amelyen még nyoma is eltűnt a régi településeknek.

Amit meghagyott a török uralom másfél évszázada, azt nagyjában elpusztították a felszabadító háborúk és azt követő átmeneti időkben a császári zsoldos hadak garázdálkodásai. Takáts Sándor szerint a felszabadítás néhány esztendeje az ország egyes részein több veszteséggel járt a magyarságra nézve, mint az egész török hódoltság és¹ a Duna-Tisza közének elsivatagiasodása is akkor vált teljessé. A zsoldos katonaság embertelen és minden kegyetlenségre kész zsarolásai elől pedig egész falvak „felszabadított” lakossága menekült el és lett földönfutóvá.

Az irtózatossá váló és anyagvesztés pótlásáról haladéktalanul gondoskodni kellett, hogy ezen a hatalmas területen a gazdasági élet megindulhasson. A bécsi kormány a visszahódított területeket kincstári tulajdonnak nyilvánította és a régi birtokosok közül csak azoknak adta vissza ősi földjeiket, akik jogcímeiket igazolni tudták, ami 164 év után az ellenséges indulatú császári hatóságok előtt aránylag kevés magyar családnak sikerült. A visszafoglalt területek nagyrésze, mint kamarai birtok, a bécsi kormány rendelkezése alá került, másik részén pedig udvari főemberek kaptak hatalmas donációkat. „Alig volt titkos tanácsos, hadvezér, vagy udvari ember, német vagy olasz származású, aki ne lett volna most egyszerre holdak ezreinek és tizezreinek urává Magyarországon.”¹

¹ L. bővebben Hóman Bálint és Szekfü Gyula, Magyar Történet, második kiadás, Budapest, 1936., V. kötet.

óriási latifundiumok keletkezése esik erre az időre, nagyrészt indigénák kezén, míg a magyar középnemesség teljesen kimaradt ebből a nagy osztozkodásból, még ha jogcímét igazolni tudta is, mert a felszabadításért megállapított fegyverjog-váltásgot legtöbb esetben nem bírta megfizetni. A magyar latifundiális rendszer gyökerei ezekbe az időkre nyúlnak vissza. Esterházy Miklós, Károlyi Sándor, Grassalkovich Antal és mások ekkor alapítják óriási uradalmaikat.

A lakatlan puszta területek benépesítését először ezek a főúri birtokosok kezdték meg. A királyi adományok hasznosításának első feltétele: a megfelelő munkaerő biztosítása volt, amely nélkül ezek a földek értéktelen, semmire sem alkalmas objektumot alkottak. A gyarmatosítással járó veszélyeket elkerülendő, az idegen birtokszerezők nagyrésze hamarosan túlادott földjein, amelyeket részben a középnemességből felemelkedő dinasztia-hű főurak, részben élelmes „tözsérek” szereztek meg.

A telepítés túlnyomólag idegen elemekkel történt. A magyarság, különösen kezdetben, alig jött figyelembe, részben talán azért, mert a szakadatlan harcokban elvadult, nehezen fékezhető és jó ideig a letelepítésre kevésbé alkalmas elem volt. Bizonyos azonban, hogy még ott is, ahol rendelkezésre állt, a telepítők részéről mellőzésben részesült a bécsi udvari köröknek a magyar elemmel szemben táplált animozitása miatt, amelynek hatása alól – különösen kezdetben – úgy látszik főuraink sem tudták, vagy nem merték kivonni magukat. A telepítéseknél a német birodalom területéről becsalogatott svábok, rajnai németek és a felvidéki megyékben laza falusi közösségekben élő, részben félnomád tótok alkalmaztattak, akik a „perlő társnak” tekintett és nehezebben fegyelmezhető magyarsággal szemben az akkori telepítések kedvelt népanyagát alkották. Hatalmas telepítő volt: Grassalkovich Antal, aki Hevesmegye déli és Pestmegye közép- és déli részének igen sok községét telepítette, részben német, részben tót lakossággal. A csepeli német falvakat Savoyai Jenő, Fejér-megye Vérteshegységbeli falvait pedig az Esterházy- és Zichy-családok, valamint a jezsuita és pálos-rendek alapították. A Bakonybeli német falvak ugyancsak az Esterházyaknak és Zichyeknek köszönhetik eredetüket, míg a Dunántúl déli részén idegen származású hadvezérek és egyházfők végeztek németekkel nagyszabású telepítéseket. A magyar elem csak jóval később, szinte észrevétlenül kezdett az idegen nemzetiségek között előnyomulni és bámulatos életrevalóságával, minden különösebb kedvezmények nélkül is, szilárdan megvetette lábát az általa megszállott területeken. Tiszántúl a hadseregszállítóból főúri földesúrrá előlépett Harruckern János György, aki csaknem egész Békésvármegye birtokosa volt, hajtott végre nagyszabású telepítéseket, főleg felvidéki tótokkal, míg Károlyi Sándor gróf szatmármegyei birtokán létesített 16 sváb falut.

A magyarság, a sok betelepült idegen elemmel szemben, túlnyomórészt a nagy alföldi városokon – Kecskeméten, Nagykőrösön, Cegléden, Szegeden, Debrecenben – tömörült. E városok sajátos birtokpolitikájának nagy része volt az alföldi települési viszonyok kialakításában. Már a török hódoltság alatt hatalmas területekkel rendelkeztek és azáltal, hogy a messze környéken elpusztult községek határát a töröktől bérbe, vagy zálogba véve, azokon kiterjedt extenzív állattenyésztést űztek, erős vonzóhatást gyakoroltak az északi és déli szlávokra, akik abban az időben, mint szilaj pásztorok és rideg legények szinte előzönlöttek e városok határait. Ezek a télen-nyáron kint élő, félnomád elemek vetették meg az alföldi tanyarendszer kezdetleges formájának alapjait, amelyekből azonban csak egy évszázad múlva kezdett kialakulni a tanya világ mai képe.

A XVIII. évszázad telepítéseinek történetében külön fejezet illeti meg a kincstári

telepítéseket, amelyek az Alföld déli részén a katonai kormányzás alá rendelt Tisza-Maros-i határörvidéken történtek. A bécsi kormányok telepítési politikájának rendszerét a „neo-acquistica commissio” dolgozta ki, amelyet az az alapgondolat vezetett, hogy a teljesen kiszolgáltatott helyzetben lévő és a sok vérvesztéségtől elgyengült magyarsággal egyszersmindenkorra le kell számolni. Ennek egyik módját a felszabadított és lakatlanná vált területek elnémetesítésében látta, mondván, hogy a „királyság vagy annak egy nagy része lassanként germanizáltassék és a forradalmakra és nyugtalanságra hajló magyar vér a némettel szelidíttessék természetes ura és örökös királya hűségére és szeretetére”. A telepítés vezermotívuma ezzel adva volt és bár a bécsi udvar jó ideig szerves és átfogó telepítési tervet nem készített, ezt az alapgondolatot vaskövetkezetességgel vitte keresztül.

A bécsi udvar telepítési politikájának középpontjában a németesség állt. A szükséges emberanyag össztoborzását a német birodalom egész területén a telepítési bizottságok végezték, nem csekély ellenzésére a német földesuraknak, akiknek ez az akció a földművelő népesség elvonásával erősen érdekükbe vágott. A toborzók káprázató ígéreteinek a földesúri elnyomás alatt élő és a törzsöröklés szokása miatt föld nélkül maradt német parasztság nem tudott ellenállni és csapatostól tódult Magyarországra. Kezdetben I. Lipót és III. Károly uralkodása alatt vontatottan indult meg a telepítés és kevesebb rendszerességgel is, mint később Mária Terézia alatt, aki szakértőinek helyszíni tanulmányai alapján széleskörű és még részben ma is kitöltetlen telepítési tervet készített, amelyben a túlnagyra nőtt alföldi városok határainak falusítása is helyet foglalt.

Az állami telepítéseknél sem jutott nagyobb szerep a magyarságnak. Búvóhelyeit elhagyva, részt követelt ugyan magának a magyar földből, de a kamarai birtokokon csak szórványosan talált befogadásra. Amíg az ország északi megyéiben negyed, sőt nyolcad-telekre darabolódott a föld, a magyarság – talán a jobbágyi megkötöttség miatt is – nem jutott szerephez a felszabadított területek gyarmatosításában, pedig erre – történelmi bizonyítékaink vannak rá – többször tett kísérletet. Ezidőben Magyarországon nagy tömege kószált a volt katonáknak, akik boldogok lettek volna, ha a rácok helyett őket telepítik le a török végeken. A bécsi kormány azonban, ha kellett, erőszakkal is megakadályozta, hogy a rettegett magyar a ráclakta vidéken megvesse a lábát. Így a magyarság abba a szégyenletes helyzetbe került, hogy saját államterületén legelkeseredettebb ellenségei az ő kárára fészkeltek be magukat.

A XVIII. évszázad végén alábbhagyott a telepítési tevékenység, mert a kincstár anyagi helyzete már nem engedte meg a telepítésnek azt a költséges módját, amely közel egy évszázadon keresztül a külföldiek becsalogatására szolgált.

A bécsi kormány telepítési politikájának jellemzésére megemlítem, hogy Mária Terézia 1763. évi „benépesítést” rendeletében pontosan körvonalazta a települők kedvezményeit és kötelességeit. Megállapította, hogy mily helyeken lehet vagy kell falvakat alapítani és hogyan építendőek a házak és az utcák. A telepes falvak életéről folyamatos kihallgatások, panaszok és felterjesztések által tájékoztatta magát és ha például meggyőződött arról, hogy valamely falu nedves helyen épült, az egészet áttelepíttette; a letelepített családoknak teljesen berendezett gazdaságot adott át, az első években az elhullott, eltévedt állatok helyett újakról gondoskodott, az első termésig pontosan megállapított mennyiségű élelemmel, vetőmaggal látta el őket, minden két falu részére sebészfelcsert rendelt, a betelepülő földműveseknek hat, az iparosoknak tízevi adómentes-

séget engedélyezett. II. József mindezekon kívül 1782-ben kiadott pátensében a bevándorlók részére teljes vallásszabadságot biztosított és a család legidősebb fiának a katonai szolgálat alól felmentést adott. Egy család megtelepítésének költségei a következő tételekből állottak: 4 főből álló család úti költsége 16 forint, ételmezés az első termésig 27 forint, vetőgabona 12 forint, ágypénz 9 hónapra 27 forint, a ház ára 196 forint, 1 pár ló 44 forint, 1 pár ökör 50 forint, 1 tehén 18 forint, gazdasági és házi eszközök 91 forint, esetleges gyógyítási költség 10 forint, egyéb költségek 16 forint.

Ezzel szemben, amikor 1785-ben 198 hevesmegyei magyar család folyamodott II. Józsefhez, kérelmezvén, hogy mivel sem szántóföldjük, sem barmaik eltartására legelőjük nincs, családjaikat ételmezni képtelenek, de az adót sem tudják fizetni, valamely alkalmas bánáti földre letelepíttessenek, a véleményezés végett áttett kérvényükre az udvari kancellária azt válaszolta, hogy magyar gyarmatosok számára sehol sincsenek telephelyek Délmagyarországon, mert különben a következő évben odatelepítendő német kolonisták házak és földek nélkül maradnának.¹

A telepítési mozgalom egyre csökkenő ütemben V. Ferdinánd haláláig tartott. Magántelepítések szórványosan az országban mindenütt történtek azután is, most már kevésbé idegen, mint inkább hazai népanyaggal, amelyben a magyar elem is erősebb képviselőre talált. Bámulatos, hogy fajtánk, amely egy évszázadon keresztül annyi mellőzésben részesült, mily bámulatos gyorsasággal hódított a betelepített nemzetiségek rovására és amint a nyomás engedett, részben a török elől ideiglenesen megszállott felvidéki otthonából, részben nagyobb alföldi rezervoárokból kirajzva, a nemzetiségeknél sokkal kedvezőbb propagatív erejével mind szélesebbre tágitotta terjeszkedési területét. Különösen Bács-Bodrog és Temes vármegyékben volt számottevő a magyarság térfoglalása, míg a rácokkal, oláhokkal és németekkel erősen telített Torontál és Krassó-Szörény vármegyékben kevésbé érvényesült.

Mint említettük, Csonkamagyarország alföldi és dunántúli részének települési viszonyai túlnyomórészt a XVIII. évszázadban alakultak ki. A két országrész képe mégis lényegesen különbözik egymástól. A magyar síkságot a ritka, de népes kommunálisok jellemzik, ezzel szemben Dunántúlon az apró falvak százai helyezkednek el. Ebben a különbségben minden bizonnyal a két országrész eltérő domborzati és természeti viszonyai is szerepet játszanak. Dunántúlon a török pusztítások ellenére a régi települések nyoma az erdős-dombos vidéken a hódoltság utáni időkben is megmaradt, ezeket a falvakat a helyben rendelkezésre álló kőanyagból masszívabban épített és épségben maradt épületek (plébánia, templom) körül csak fel kellett támasztani, népanyaggal telíteni, hogy ott az élet megindulhasson. Ezzel szemben az Alföldön a sárból és vályogból emelt falvakat nyomtalanul elsöpörte a török háború vihara, helyüket behordta a homok, vagy ellepte a víz, helyet adva a beláthatatlan terjedelmű pusztáknak. A későbbi telepítések során ezeknek csak egy része kelt új életre, emellett főleg nagyobb tömörülések jöttek létre, mert a futóhomok és a víz által elfoglalt és így falutelepítésre alkalmatlan területek telkesítése csak jóval később következett be, amikor azonban az alkotmányos magyar kormányzat már nem tudta magát rászánni egy nagyobb szabású falutelepítési program végrehajtására. Így az Alföldnek a XVIII. évszázadban kikristályosodott települési formája állandósult és a további fejlődést a XIX. évszázadban a sajátos alföldi települési rendszer folyományaként a tanyavilág kialakulása jelentette.

¹ L. bővebben Szentkláray Jenő, 100 év Délmagyarország újabb történetéből, Budapest, 1879.

A múlt század közepe táján a magyar királyi kincstár még óriási uradalmakkal rendelkezett, amelyek az akkori közgazdasági viszonyok között elegendő munkaerő hiányában nagyon csekély jövedelmet hajtottak. A kincstár már II. József uralkodása alatt a délvidéki birtokok egy részét áruba bocsátotta. A vevők, túlnyomórészt gazdag örmény és rác üzletemberek, ritkábban magyar mágnások voltak. Az állami jószágok megmaradt részén pedig nagybérlok üztek extenzív gazdálkodást. Ez a rendszer állott fenn a XVIII. század elején is, amikor a birtokok jövedelmezősége az egyre növekvő állami kiadásokkal már nem volt arányban. Az állami birtokok katasztrális holdanként alig egy forintot jövedelmeztek, de a munkaerő hiánya miatt még ez a nagyon alacsony bér sem volt biztos. Ezért a kincstár a század második negyedében birtokain telepes községeket létesített, egyrészt a népesség arányosabb megosztása, de méginkább a birtokok jövedelmezőségének fokozása érdekében. Az állami telepítések különösen a 40-es évek táján indultak meg nagyobb lendülettel, amikor a dohánytermesztés felkarolása nagy keresletet támasztott munkáskezek iránt.

A kincstári uradalmak, Pest, Arad, Csanád, Temes, Torontál, Bács-Bodrog, Békés, Heves és Szolnok megyékben terültek el és közülük a pécskai ménesi, szentandrási, dentai, csatádi és szőregi kincstári uradalmak területén 43 kincstári telepítvényes község jött létre.

A kincstári birtokokat bérlő társaságok vették át, amelyek 8-13-18 katasztrális hold, néha ennél nagyobb terjedelmű földeket adtak haszonbérbe egyeseknek azzal a kötelezettséggel, hogy ott, ahol a természeti viszonyok a dohányművelésre alkalmasak voltak, tartoztak 3-5 holdon a kincstár részére dohányt termesztetni. Így jöttek létre az úgynevezett dohánykertészségek, 100-150-200 családdal és a kincstár előzetes megkérdezése nélkül alakultak önálló községekké. A földek javarésze szántóból, kisebb részben rét és legelőből, valamint a község belterületén kihalított telekből állott, amelyek 6-20-32 évre egyetemleges kötelezettség mellett adattak bérbe többnyire szegénysorsú telepescsaládoknak. A termesztett dohány felét a kincstárnak kellett átadni haszonbér felében, míg a dohánytermesztésre nem használt földek után pénzbért fizettek. Az iskolának, lelkésznek, jegyzőnek és községnek a bérlőtársaságok részéről juttatott földek szintén bérlemény tárgyát alkották a telepések terhére. A kincstár támogatása inkább csak az építkezésekhez szükséges faanyag kedvezményes áron – ritkán ingyen – való adományozásában, továbbá dohánypajták építésének előmozdításában és a dohánytermelőknek kamatmentes előleg folyósításában állott. A dohány-monopólium bevezetésével a dohánytermelés az egész országban nagy arányokban tért foglalt, amikor is a telepésekkel kötött szerződések a dohánytermelési kötelezettség mellőzésével kizárólag pénzbérré alakították át.

E telepítésekkel az állam kétségtelenül elérte azt a célt, amelyet kitűzött. A földek értéke és jövedelmezősége emelkedett, a rendelkezésre álló munkaskéz szaporodott s ezzel lehetővé vált a belterjesebb irányú termelés. Az említett vármegyékben fekvő és nagybérletben kezelt birtokok egyszerre keresettebbekké lettek, az értük fizetett bérösszeg emelkedett, úgyhogy a 60-as évek végén a kincstárnak több jövedelmet hajtottak, mint maguk a telepes községek.

A telepítvényes községek fejlődése nem volt kielégítő. Amíg a dohánytermelés konjunktúrája tartott, a telepések helyzete nem rosszabbodott, sőt egyes községek megerősödtek, lakosai megvagyonosodtak, földjeikhez a szomszédságban újabb területeket szereztek, tehát vagyonban, de népességben is virágzásnak indultak (a 80-as évek elején

a kincstári telepesek mintegy 20.000 kat. hold állami földet béreltek). Később azonban a helyzet megváltozott s különösen a 60-as években egymást követő nagy elemi csapások következtében kötelezettségeiknek nem tudtak eleget tenni s e miatt állandó sűrűlődsben voltak a kincstárral.

Meg kell még említenem, hogy az említett állami telepítések ezentúl túlnyomólag hazai elemekkel történtek, bár a magyarságon kívül német, tót és bolgár nemzetiség is szerepet játszott és pedig nem jelentéktelen mértékben. A felfogás ebben a tekintetben nem volt egységes a hazai szakemberek között. Még az ötvenes években is akadtak olyanok, akik hajlandók lettek volna külföldi telepeseket hozatni az országba. Sőt Lónyai Menyhért jóval a kiegyezés után is kívánatosnak tartotta idegen elemek betelepítését, mert remélte, hogy így „külföldről pénz is jön az országba”. Szakiróink nagy része, de különösen a hazai sajtó azonban határozottan a magyar elemmel való telepítés mellett foglalt állást. Kossuth Lajos pénzügyminiszter az 1848. évi országgyűlésen törvényjavaslatot terjesztett be a kincstári javakon magyarokkal létesítendő telepítésről, amelynek az ország aldunai és tiszai részében élő magyarság megerősítése lett volna a célja. Ez a törvényjavaslat a Bács-Bodrog-, Torontál- és Krassó megyékben fekvő kincstári birtokokra akart szimmagyar családokat telepíteni, mindegyiknek akkora darab földet juttatva, amelynek megművelésével „élelmét és fönállását biztosíthatja”. A telepesek hat évi adómentességet, a kevésbé vagyonosok állami támogatást is kaptak volna. Kossuth nagyon mérsékelt vételárat akart szabni, mert arra törekedett, hogy a telepesek földjeiket minél előbb örökáron megszerezhessék. Ebből a javaslatból azonban az időközben kitört szabadságharc miatt törvény nem lehetett.

Az 1848-as birtokreform kizárólag a jobbágyfelszabadításra szorítkozott, vagyis a telkes jobbágyokat tette önálló kisbirtokossá, ez azonban a birtokviszonyokon nem változtatott. Éppen így nem változtatott az 1873: XXII. törvénycikk sem, amely az említett kincstári és magántelepítvények jogviszonyainak rendezésére szorítkozott. A törvény értelmében a magántelepések közül azok a majorsági birtokterületek, melyeket a föld tulajdonosa határozatlan, vagy örök időre, vagy a családnak egyenes ágon való, illetőleg a férfi ágnak kihaltáig szóló szerződés mellett engedett át a telepesek használatába, valamint azok a telepítvények is, amelyek határozott időre szóltak ugyan, de a szerződés már 1848. január 1-e előtt lejárt anélkül, hogy megújításáról gondoskodás történt volna, a telepesek által örök tulajdonul megválthatók. A váltság ár az évi hasznbér húszszorosa. A határozott időre kötött bérleti szerződések esetén azonban, amelyeknél a törvény a bérbeadónak azt a szándékát vélelmezi, hogy birtokáról lemondani nem akar, a telepesek csak a belsőséget szerezhetik meg. A felek szabad egyezkedésének tárgyát alkotja az, hogy a külsőségből a telepesek mennyit tarthatnak, illetőleg vásárolhatnak meg. Arra az esetre, ha az egyezkedés sikerre nem vezet és a telepesek külsőség nélkül maradni nem hajlandók, számukra a törvény kilátásba helyezi valamelyik alkalmas kincstári birtokra való áttelepülésüket. Az áttelepítésre azonban csak akkor tarthatnak igényt, ha igazolják, hogy a földbirtokos nem hajlandó az általuk korábban bérelt területből legalább négy kat. holdat tulajdonba átengedni. Áttelepítés esetén a belsőség értékét a birtokos a telepesnek megtéríteni tartozik.

A kincstári birtokokon fennálló telepekre nézve a kormány felhatalmazást nyert arra, hogy a külsőségekből négy kat. holdon felül is adhasson el a telepeseknek annyit, amennyinek a vételárára nézve azok teljes biztosítékot tudnak nyújtani.

A törvény számos rendelkezése azonban csak papíron maradt, ennek következ-

tében a törvény alapján kimozdított magántelepítvényesek sok helyen igen szomorú helyzetbe kerültek.

Madarász József képviselő 1880. november 27-én interpellált a képviselőházban a Torontál-megyei Novoszelló község telepesei ügyében. Régebben 85 család települt a községbe, de az 1873: XXII. törvénycikk alapján csak 15 család egyezett ki a birtokossal; 70 család pedig 1874-ben a pénzügyi kormányhoz folyamodott, hogy a törvény értelmében kincstári birtokon nyerjenek elhelyezést. Ígéretet kaptak ugyan, de ügyüket 1880-ig még nem intézték el. A földbirtokos a törvényben biztosított joggal élve, 40 családot beruházásai erejéig kielégített és télvíz idején mindenestől kilakoltatott. Szapáry Gyula gróf pénzügyminiszter az interpellációra kijelentette, hogy a telepések tíz hold bérletet akartak, ezt a kívánságukat azonban nem találta teljesíthetőnek. Közölte velük a közigazgatás és a jószágigazgatóság útján, hogy „nyilvános árlejtésen kell konkurálniok”, mert bérletet nem kaphatnak. A főispán és a jószágigazgatóság azonban 1880-ig nem intézte el ezt az ügyet.

A kiegyezés után az állami telepítések másfél évtizeden keresztül majdnem teljesen szüneteltek.

Közben társadalmi téren országos mozgalommá nőtt a Bukovinában élő csángók hazatelepítése. Ezek a határőri szolgálat elől 1864-ben kivándorolt székelyek voltak, akik odakint hét falut alapítottak: Andrásfalvát, Boldogfalvát, Hadikfalvát, Istenfogadj-ot, Istensegíts-et, Józseffalvát és Magyarfalvát. Nagyon elnyomott helyzetükben már több ízben kérték visszatelepítésüket – egy alkalommal küldöttségileg az uralkodó előtt is megjelentek – a kormány azonban nem talált módot hazai földön való elhelyezésükre. A szegedi jószágigazgatóság az Alduna vidékén akart csángótelepítést végezni, a kormány azonban nem adta meg az engedélyt azzal a megokolással, hogy „a minisztérium nem hivatott” ilyen mozgalmat „állami közegekkel elősegíteni”.

A csángó-kérdés azonban nem aludt el. Pest-megye közgyűlése 1875-ben, a Nemzetgazdasági Egyesület pedig egy évvel később javaslatot dolgozott ki a csángók hazatelepítésére. Országos mozgalommá a 80-as évek kezdetén fejlődött, amikor Somssich Pál elnöklete alatt megalakult a Csángó-Magyar Egyesület, amely a sajtó hathatós támogatásával körülbelül 100.000 forintot gyűjtött a hazatelepítés költségeire. 1883-ban népes küldöttség ment a csángó vidékre és a lelkes szónoklatok hatása alatt az eredetileg tervbevett 300 család helyett 1030 család jelentkezett, hogy az óhazába költözzék. Útjuk valóságos diadalmenet volt: Erdély magyar népe fellobogózott állomásokon várta és a szeretet minden jelével elhalmozta őket. A derék csángók azt hitték, hogy az ígéret földjére érkeztek. Nagy volt azonban a kiábrándulásuk, amikor kitűnt, hogy mindent nagyszerűen megszerveztek részükre, csak épen elhelyezésükről feledkeztek meg. Három aldunai községben mindössze 300 családnak jelöltek ki telephelyet, de ezek sem költözhetek be, mert az aldunai kincstári területek ármentesítése akkor még nem fejeződött be. Nagy hirtelen kijelöltek részükre a Duna árterületén egy alig lakott helységet, amelyet az 1878. évi árvíz óta embermagasságú fű és bozót nőtt be, környéke pedig ingoványos, maláriás vidék volt. Megfelelő számú lakóház hiányzott, ezért a csángók nagyrésze gyékénysátrakban volt kénytelen meghúzni magát. Ha a Vörös-Kereszt népkonyhát nem állít fel, talán éhen is vesznek, mert a visszaköltöző családok tagjainak csak egyharmada volt keresőképes, de ezek sem bírták a nehéz gátépítési munkát, amelyre fogták őket. Az egészségtelen vidéken maláriajárvány tört ki, a fertőzött víztől pedig vérhas, vízkórság, különböző gyomor- és bélbántalmak léptek fel. Országos botrány lett

a dologból. 65 család rövidesen visszazökött Bukovinába. A többiek pedig részben a tevevári járásban lévő kincstári pusztán épített Székelykeve községben, részben a pancsovai járásban lévő Sándoregyháza és Hertelendyfalva községekben helyezték el. A Duna áradásaitól azóta mindhárom község sokat szenvedett, Székelykeve 1887-ben el is pusztult, de árviztől védettebb helyen később újra felépült.

A csángók letelepítése már abba az időszakba esik, amikor a kormány, ha nem is tervszerűen, de a látszat kedvéért, főleg azonban a kincstári birtokok kedvező értékesítése reményében, programjába vette a telepítést. Az állam pénzügyi helyzete abban az időben erősen romlott és egyre fokozódó kiadásaihoz újabb bevételekre volt szükség. Ezért a pénzügyminiszter az 1881. évi állami költségvetéshez terjedelmes jelentést csatolt a kincstári birtokok fokozatos eladására nézve és ehhez a törvényhozás felhatalmazását kérte. A hét állami jószágigazgatóság kezelésében lévő mezőgazdasági művelésre alkalmas terület 635.731 katasztrális holdat tett ki – ide nem számítva a régi telepítvényes községek által elfoglalt 76.046 holdat, továbbá a dunai öblözetekben telepítésre felhasznált területeket. A közel hetedfélszázezer katasztrális hold kincstári területből a törvényhozás 282.968 katasztrális hold fokozatos eladását engedélyezte, melynek értékét 37,000.000 forintra becsülték. Ritka alkalom lett volna a régen esedékes telepítések megindítására, annál is inkább, mert az eladásra szánt állami földek túlnyomórésze a magyarság által nagyon gyéren megszállott délvidéki megyékben terült el.

A múlt század vége felé a délvidéki állami birtokok eladására kapott törvényhozási felhatalmazás alapján a kincstár másfél évtized alatt 15 új falut telepített. E telepés községek egy része a kincstárnak korábban is mezőgazdasági művelésre használt birtokain jött létre, a 90-es évek körül alapítottak azonban már csak az állam síkvidéki erdőterületein kaphattak helyet. Különösen a Temes- és a Béga-völgy termékeny síkságát és dombjait borították hatalmas erdőségek, amelyek Temesvártól Facsádig 70-80 km hosszúságban húzódtak. Mivel a kincstár mezőgazdasági ingatlanainak nagy részét már a 80-as években eladta, a telepítés céljára a 90-es évek elején kénytelen volt ezeket az erdőket igénybevenni. Törvényes szabályozás hiányában sem a juttatható terület nagysága, sem a telepített népanyag tekintetében nem voltak normák megállapítva s így a telepítés esetről-esetre minden tervszerűség nélkül ment végbe. A telepítendő terület rendszerint előkészítés nélkül került a telepések birtokába. Gyakran előbb az erdőt kellett kiirtaniok, a tuskót és gyökereket kiszedniök, hogy a föld a mezőgazdasági művelésre alkalmassá váljék. Mivel a telepések ősszel költöztek a kijelölt területre, a lakásépítés és a föld megtisztításának a munkája annyira összetorlódott, hogy azokkal kellő időre elkészülni nem tudtak. A szerződés értelmében a telepés házakat egy éven belül fel kellett építeni, mert különben a telepések befizetéseiket elvesztették és a telepről kimozdítottak. E miatt a telepéseknek igen gyakori összeütközésük támadt a kincstárral.

Elégtelen volt az egyes telepéseknek juttatott föld is. Ez különösen a 80-as években létrejött telepeknél a 10 kat. holdat rendszerint nem haladta meg – leggyakoribbak voltak az ötholdas telephelyek – s csak a 90-es évek táján kaphattak 15-20 hold, sőt elvélve ennél nagyobb darab földet is. A vételár nagyon különböző volt: 50 és 300 forint között változott. Kezdetben a lakóházak és egyéb épületek felépítésének terhei is mindjárt a telepések vállára nehezedtek, később a kincstár az épületfaanyag beszerzésére kisebb előlegeket folyósított.

A telepések kiválasztásánál ebben az időben még csak az anyagi szempont volt döntő. Aki a vételár tíz százalékát lefizetni nem tudta, telephelyet nem kaphatott. A fize-

tési feltételek nagyon különbözőek voltak. A korábbi telepítéseknel általában rövid törlesztési időt szabott a kincstár és a hátralékos vételárat többnyire 20 évre 8%-os évi törlesztés mellett hitelezte.

Az első átgondolt telepítési akció az 1894: V. törvénycikk alapján indult meg, amelyre impulzust a Bismarck-féle porosz telepítések adtak, amelyek abban az időben Európa érdeklődésének középpontjában állottak. Nálunk is volt nemzetiségi kérdés; az oláhok terjeszkedése az erdélyi részekben igen nagy mérveket öltött. A kormány a közvélemény nyomására 1894-ben megalkotta a telepítési törvényt azzal a céllal, hogy a nemzetiségi vidékeken igyekezzen megerősíteni az ott élő magyarság pozícióját. Ez a telepítés voltaképpen kísérletnek számított, mert hiszen az állam 3,000.000 forintot bocsátott e telepítési akció rendelkezésére. Ez a 3,000.000 forint pár esztendő alatt elment a földvásárlásokra. A múlt század végén a birtokpolitikai célra szolgáló kisajátítást még nem ismerték, illetve annak még a gondolata ellen is tiltakoztak, így a szükséges földet szabadkézből, az ingatlanpiacon kellett megszerezni.

A törvény két részre oszlik. Külön szabályozza a magántelepítéseket és külön rendelkezéseket tartalmaz az állami telepítésekre nézve. A nélkül, hogy a telepítés fogalmát meghatározná, kimondja, hogy az állam, magánbirtokosok és a földbirtokosok közösek telepeket alapíthatnak és pedig akár új községek alakjában, akár pedig meglévő községeknek hozzátelepítés útján való megnagyobbítása által. Új telepes községek létesítéséhez legalább 150 gazdálkodó telephely, hozzátelepítés esetén pedig legalább 10 telephely szükséges. A törvény minimálja a gazdálkodó telep nagyságát, mely 10 holdnál kisebb nem lehet.

A törvény előírja, hogy az új telepes község boldogulása és fejlődése érdekében, bizonyos közintézmények létesítéséhez a telepítőnek is bizonyos áldozatot kell hozni, így a községi középületek, valamint a jegyző-, pap-, tanító lakásaihoz szükséges beltelkek, utak, utcák céljára, valamint a telep összes területének 5%-át – a jegyző, pap, tanító, iskola, kisedővő és község között megosztandó – közcélokra ingyen köteles átengedni. Ha az állam telepít, a nemzeti irányú népoktatásról gondoskodni tartozik.

A belső telepnek legalább 400 négyszögöl területtel kell birnia. A külső birtok nagysága a gazdálkodó telepeknél 10-80 kat. hold között ingadozhatik. A törvény lehetővé teszi munkástelephelyek alakítását is, ugyancsak 400 négyszögöles belsőséggel és 4-5 kat. holdat meg nem haladó mezőgazdasági ingatlannal. A munkástelephelyek azonban a telep összes területének 5%-ánál többet nem foglalhatnak el. Kaphatnak még iparosok, állatorvosok s a községi orvos is saját használatra kisebb darab földet. A külső birtoknak egy, a helyi viszonyokhoz mért része, közlegelővé alakítandó.

A vételár megállapítása a telepítő és a telepes között szabad megegyezés tárgyát alkotja. A törvény kötelezi a telepítőt arra, hogy szükség esetén házáépítési célokra telephelyenkint 400 forint – legfeljebb 5%-os – kölcsönről gondoskodjék.

A magántelepítést a törvény bizonyos formákhoz köti. A telepíteni szándékozó a hatósági engedély elnyerése végett részletes telepítési tervezetet köteles az illetékes törvényhatóság közigazgatási bizottságához benyújtani. Ez öt tagú küldöttséget rendel ki, amely helyszíni vizsgálatot tart, kihallgatja a telepítőt, a telepeseket és a községi előljárást, majd a közigazgatási bizottságnak az eredményről jelentést tesz. A bizottság elsőfokú határozata felett végleg a földművelésügyi miniszter dönt, aki az engedélyt megtagadhatja, ha a telepesek szempontjából a feltételeket nagyon súlyosnak látja. A telepítés befejezése után hasonló eljárás következik és csak ha a miniszter rend-

benlévőnek találja a telepítést, kerülhet sor a telepítő és a telepesek között a magánjogi viszonyt szabályozó okirat jóváhagyására.

Állami telepítés esetében a művelet pénzügyi lebonyolítására 3.000.000 forinttal rendelkező telepítési alap szolgál, amelyet a pénzügyminiszter a tényleges szükséghez képest dotál. Az alap pénzkészlete birtokvásárlásra, telepes házak építésére és talajjavításra fordítható oly módon azonban, hogy mindig csak annyi birtok vásárolható, amelynek ára az alap készpénzkészletéből kitelik. Gondoskodni kell arról, hogy a tőke mindig biztosítva legyen és határozott idő alatt az alapba visszatérüljön. Ezért tehát a telepesek támogatására nyújtandó kedvezmények és a telepítéssel kapcsolatos egyéb költségek legfeljebb az alap 4%-os kamatjövedelméből fedezhetők, a talajjavítás munkálatok költsége pedig, amennyiben a kamatokból nem futja, a telepesek terhére a föld vételárába beszámítandó. Az állam is adhat a telepesnek 400 forintos házépítési kölcsönt a telepítési alapból, továbbá megengedheti, hogy a telepes az első két évben vételártörlesztés helyett csupán 4% kamatot fizessen.

Az 1894: V. törvénycikk alapján megindított telepítések eredményeképpen a délvidéki és erdélyi részi megyékben 36.070 – a két bérleti telepet is hozzászámítva 38.051 – kat. holdon, összesen 15 telep létesült. Ezek között mindössze 2 új község, míg 13 telep már meglévő községek megnagyobbítására szolgált. A telepek – 2 haszonbéres hozzátelepítés kivételével – tulajdoni alapon jöttek létre.

Az állami telepítések közgazdasági, népesedési stb. eredményeiről az aradi jószágigazgatóság 1913. évi jelentése szolgáltat figyelemre méltó adatokat. A jelentés szerint a népesség fejlődése sokkal kedvezőbben alakult a telepes községekben, mint bárhol másutt és a népszaporodás is messze meghaladta az országos átlagot. A legrégebbi (az 1873: XXIII. törvénycikk hatálya alá tartozó) 43 telepes község lakossága 1870-től 1910-ig 56 százalékkal (évenként 1/4 százalékkal) szaporodott, míg ez idő alatt az ország népessége csak 33.5 százalékos növekedést ért el. A kiegyezés után létesült 18 telepes községben még erőteljesebb volt a népesség szaporodása, amennyiben ezek 1890-től 1910-ig 39 százalékos, évenként 1.95 százalékos gyarapodást mutattak fel. Valamennyit jóval túlszárnyalták azonban az 1894. évi törvény alapján alkotott telepítések. Az 1907. előtt létesített 6 telepen 5 évi átlagban a népszaporodás 3.4 százalékot tett ki.

Annak megítélésre pedig, hogy a telepítések gazdasági szempontból hogyan sikerültek, a telepesek boldogulásának körülményeiből következtethetünk. Erre nézve támpontot nyújtanak: 1. a telepesek birtokvásárlásai, 2. a telepesek haszonbérletei, 3. a telepesek szolgáltatásai.

1. Ami a telepesek birtokszerzéseit illeti, a 78 kincstári telepes község közül 49 község lakosai nagyobbították meg eredeti telepes birtokaikat. A más határból összevásárolt birtokterületek nagysága 1918. végéig 17.360 kat. holdat tett ki; ennek forgalmi értékét a telepes községek előljáróságai 20.6 millió koronára becsülték. A telepesek anyagi gyarapodásának kétségtelen jele volt, hogy a vételári összegnek több mint a felét (7.300.000 koronát) 1912 végéig tényleg ki is fizették.

A legújabb (1894: V. törvénycikk alapján létesült) telepes községekben olyan mérvű vagyonosodásról természetesen nem lehetett szó, mint a régi kincstári telepeken. A birtokvásárlások adataiból annál kevésbé lehet a telepesek boldogulására következtetni, mert az újabb telepesek legnagyobb része a napszámosok és törpebirtokosok köréből kerül ki, már pedig ezeknél az átlag 20 kat. hold nagyságú telephelyek vételárának törlesztése önmagában is nagy teljesítmény volt. Ennek ellenére a Szilágyi tele-

pes község 14 év alatt 285 kat. holdat (mintegy 400.000 korona értékben) hódított el a szomszédos községben lakó sokácoktól; az 1907-ben alakult hitelszövetkezetben pedig ezenkívül 1912 végéig 42.100 korona takarékbetétet helyeztek el. Szilágyin kívül még 6 telep lakossága nagyobbította meg birtokait összesen 139 holddal.

2. A telepesek bérleti tevékenysége nem kevésbé bizonyítéka a fejlődésnek és az anyagi gyarapodásnak, mint a földszerzés. A 78 kincstári község közül 38 község (ebből 19 legrégebb, 7 régi és 12 új telep) lakosai béreltek a szomszédságból összesen 10.870 kat. holdat, melyért 1912. év folyamán 638.667 korona – kat. holdanként 45 - 110, átlag 58 korona – haszonbért fizettek.

3. A telepes községeknek a kincstárral szemben fennálló tartozásai a következőképpen oszlottak meg:

64 régi telep lakosai tartoztak 1912. év végén	26,457.403.12	koronával
13 új » » » » »	7,274.996.81	
2 bérleti „ „ „ 1918. év végéig fennálló haszonbérleti kötelezettség címén	194.634.55	„
78 telep összes tartozása kitett	33,927.034.48	koronát.

Ebből 1912 végével esedékessé vált 2,833.666.36 korona, melyre a telepesek 1,200.480.51 koronát fizettek. A hátralék tehát 1,633.183.85 koronát tett ki, ami az összes esedékes tartozás 57%-ának felelt meg, míg a törlesztés 42.4 %-ra rúgott. A telepes községek természetesen nem egyformán teljesítették fizetési kötelezettségeiket, Így az 1912. évre előírt tartozásnak

a régi telepesek	38.9	százalékát
az új telepesek	51.9	„
a bérleti telepesek	82.5	„

fizették meg. Eszerint tehát az új telepesek jobb fizetők voltak, mint a régiek. A legfeltűnőbb mégis a bérleti telepesek fizetéseinek igen kedvező aránya, ami mindenesetre azokat igazolja, akik átmenetileg a kisbérleti telepítés mellett foglaltak állást.

A 64 régi telepes község közül még 58-ban folyt a törlesztés 1912-ben. Ezek közül mindössze 3 telep teljesítette hiánytalanul kötelezettségeit, 10 község – 1912-ben esedékes – tartozásának több mint 70 százalékát egyenlítette ki, a többi ennél is gyengébben fizetett. Akadt 10 község, amely esedékes tartozásának több mint 70 százalékával hátralékban maradt, közöttük egy: Németpereg szépen fejlődő telep, virágzó állattenyésztéssel, lakosai az évről-évre szaporodó hátralékok mellett 630.000 korona értékű földet vásároltak.

A kedvezőtlen fizetési arány oka sokszor tehát nem annyira a fizetési képesség, mint inkább a fizetési készség hiányában rejlett. Hivatalosan is beismerték, hogy a telepesek „nem minden esetben honunk legjobb elemeiből” kerültek ki. Nagyon rontotta a fizetési morált a politika: képviselőválasztások idején sok helyen adósságelengedést ígértek a telepeseknek, ha a kormánypárti jelöltre szavaznak. A régi telepítvények esetében pedig a perköltségekkel és késedelmi kamatokkal hatalmasan felduzzasztott hátralékok riasztották vissza a telepeseket a teljesítéstől.

A háborúvesztés következtében a délvidéki és erdély részi telepek legtöbbször idegen impérium alá kerültek. A 85 telep közül 22 maradt meg, egy kivételével, Csanád, Arad és Torontál k. e. e. vármegyék területén. A telepesek elértéktelenedett tartozásait a pengőszámításra való áttérés alkalmával valorizálták olyképen, hogy minden hátralékos aranykoronartartozás 60 pengő-fillérrel lett egyenértékű. A fenti 22 telepes község

váltságtartozása 1926 végén 2,270.000 pengő volt, amelyet a telepesek azóta a körülményekhez képest törlesztgetnek.

Amikor Darányi Ignác e telepítés tanulságai alapján nagyobb arányú telepítési akciót akart végrehajtani, első ízben (1903-ban) megbukott a kormány, másodízben (1909-ben) pedig a reakció buktatta el Darányi telepítési terveit, úgy hogy voltaképpen minden számottevőbb eredmény nélkül mentünk bele a világháborúba. Mondanom sem kell, hogy a telepítés kérdése azóta is megoldatlan.

Az 1920. évi földreform-törvény teljesen mellőzte a telepítést. A törvény alapján egyetlen falu sem létesült, hacsak nem tekintjük annak a hirhedt muthpusztai települést. A harmincas évek elején 80 jáász család települt át a tolnamegyei Muth-pusztára olyan körülmények között, hogy annak részletei inkább regénybe, mint gazdaságtörténetbe valók. Amikor a telepesek zuhogó esőben megérkeztek Tamási állomásra, senki sem várta őket, ott áztak, fáztak és ha az egyik jószívű birtokos meg nem szánja és el nem helyezi őket ideiglenesen cselédlakásokban, üres nyaralókban stb., talán napokat tölthettek volna az Isten szabad ege alatt. Azóta a kezdet nehézségein túljutottak, ma már mégis csak kezdenek megerősödni, kétségtelenül bebizonyítva azt, hogy a telepítés még ilyen módon is sikerülhet. A jáászoknak, akik többnyire törpebirtokos és munkássorban élő emberek voltak, ma már nemcsak nagyon szép tanyáik vannak a tolnai dombok között, hanem jószágállományuk is hatalmasan megnőtt és közel kétszer akkora, mint azé az uradalomé volt, amelynek a területére telepedtek.

Az 1936-os törvény alapján mindössze néhány helyen folyik telepítési tevékenység. Nem valószínű, hogy ez az adott keretek között jelentősebb eredményre vezetne.

Az idő előrehaladott voltára tekintettel ezzel a kérdéssel, különösen ennek programmatikus részével nem foglalkozhatom, csupán áttekintést akartam nyújtani arról, hogy az elmúlt kb. két évszázad alatt milyen volt a telepítés munkája Magyarországon. Tulajdonképpen igazi telepítésnek csak a XVIII. században végrehajtott német elemmel történt telepítések tekinthetők. Mindenesetre ezek sikerültek a legjobban, mert ma is virágzó falvakat alkotnak, míg a magyarság, amely abban az időben már túlnyomólag zsellér és munkássorban élt, legfeljebb mint ilyen települhetett meg egy-egy nagybirtok környékén, hogy azután mindmáig abban a sorsban maradjon is meg.

A telepítés problémája teljes egészében ma is fennáll. Ezen a téren még rengeteg a tennivaló, mert hiszen azokat a hiányokat és mulasztásokat, amelyek már egy évszázaddal ezelőtt szükségessé tették volna a telepítési tevékenységet, máig sem küszöböltük ki. Új telepítési törvényre van szükség. Azok az aprólékos kis kezdeményezések, amelyeket az 1936-os törvény alapján indítottunk, számottevő eredményre nem fognak vezetni; legalábbis évszázadok telnek el, amíg annak látszata lesz az ország telepítési viszonyaiban.

A telepítésre megvan a lehetőség. A Duna-Tisza köze, de különösen a Tiszántúl és Észak némely része túlnépesedett terület. Ezzel szemben a ritkább népességű Dunántúlon még a latifundiális rendszer uralkodik, ahol a nemzeti érdek is nagyon sürgős követelményekkel lép fel. Ezek a tények megadják a telepítési politika irányát. Átfogó telepítési program végrehajtására volna szükség, még pedig a legsürgősebben, hogy végre mindnyájan nyugodtan hajthassuk le fejkünket, abban a tudatban, hogy Magyarország területét meghódítottuk a magyar faj számára, mert ezidőszerint ezt még, sajnos, nem mondhatjuk el.